

Η ΛΕΞΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ

Ο Αδαμάντιος Κοραής στα 1804 «για να αποδώσει στα ελληνικά τον γαλλικό όρο *civilisation*, προτείνει τη λέξη *πολιτισμός*».¹ Είχε διαπιστώσει ότι δεν υπήρχε έως τότε στα Νέα Ελληνικά ακριβές λεξικό αντίστοιχο, που να περιλαμβάνει συνολικά τα υλικά, πνευματικά και ηθικά επιτεύγματα μιας κοινωνίας.²

Ετυμολογικά ο πολιτισμός προέρχεται από την αρχαία ελληνική λέξη πολίτης. Θα λέγαμε μάλιστα ότι πολιτισμός ήταν η συμπεριφορά του πολίτη μέσα στο περιβάλλον της πόλης ως μορφής κοινωνικής ζωής. Σύγχρονα λεξικά της Νέας Ελληνικής αναφέρουν ότι ο όρος πολιτισμός χρησιμοποιήθηκε στη μεταγενέστερη αρχαιότητα, για να δηλώσει τη διακυβέρνηση της πολιτείας, την ενασχόληση με τα κοινά, τη δημόσια διοίκηση.³ Πράγματι, η λέξη, όσο γνωρίζουμε, απαντά σε ένα μόνο χωρίο του

1. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1989, σσ. 10 και 74. Πρβ. επίσης του ίδιου, *Ο Κοραής και η εποχή του* [Βασική Βιβλιοθήκη, 9], Αθήνα 1958, όπου στο Γλωσσάρι αναφέρεται αυτολεξεί η φράση του Α. Κοραή: «ἄν ημην ἐγώ ὁ μεταφραστής ἡθελα παρακινηνεύσῃ νὰ ὀνομάσω πολιτισμὸν τὴν *civilisation*». Τελικά, ο όρος επικράτησε, αλλά, ώσπου να καθιερωθεί, έχουμε τις λέξεις πολισμός, ήμέρωσις, κ.ά. Πρβ. και το ρήμα έκπολιτίζομαι, το οποίο προέρχεται από τα πολίζομαι, πολιτεύομαι, καθώς επίσης και το επίθετο πολιτικός, το οποίο στη γλώσσα της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού σημαίνει εινεγεινός, καθώς πρέπει, χρηστοί θης. Ωστόσο, η ιδιότητα που προσδίδει το επίθετο πολιτικός καταδικάζεται από τους ηθολόγους της εποχής. Ο Κοραής έγραψε και «*Υπόμνημα γιὰ τὴ σημερινὴ κατάσταση τοῦ πολιτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα*» (1803, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation de la Grèce*), βλ. Γ. Βαλέτας, *Λαπαντα Κοραή*, τ. A1, Αθήνα, Δωρικός, 1965, σσ. 133 κ.ε.

2. Ο Κοραής είχε την πεποίθηση ότι, για να βελτιωθεί η Ελληνική της εποχής του, δεν ήταν απαραίτητο να πλάθονται νέες λέξεις «διὰ πράγματα τὰ ὄποια πρὸ πολλοῖ ἔχουν ὄνομα σημαντικὸν εἰς τὴν γλῶσσαν», βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *A. Κοραής. Προλεγόμενα στον αρχαίους συγγραφέας*, Αθήνα, MIEΤ, 1984, σσ. 500-501.

3. Βλ. ενδεικτικά Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 2002. Πρβ. και H. Stephanus, *Thesaurus Graecae Linguae*, τ. VII, ανατ. Graz 1954, σ. 1354, πολιτίζω: rem publicam administro. Ωστόσο, ο πολιτισμός στα νέα ελληνικά ορίζεται ως: (1) το σύνολο των ηθικών, πνευματικών, υλικών επιτευγμάτων ενός κοινωνικού συνόλου, (2) τα ηθικά, πνευματικά, υλικά προϊόντα δράσης του συνόλου αυτού, (3) ένα σύνολο ανθρώπων με κοινά ηθικά, πνευματικά, υλικά, κοινωνικά γνωρίσματα, (4) ο βαθμός ανάπτυξης των συνθηκών ζωής, (5) ένα υψηλό επίπεδο ανάπτυξης, (6) ο σύγχρονος τρόπος ζωής, (7) τα εκλεπτυσμένα ήθη, (8) οι πνευματικές δραστηριότητες των ανθρώπων, βλ. ενδεικτικά Γ. Μπαμπινιώτης, δ.π. Πρβ. και Εγκυλοπαίδεια *Πάπιρος - Λαρούς - Μπριτάνικα*, τ. 50, σσ. 91 κ.ε.

Διογένη Λαέρτιου (1ος αι. μ.Χ.), όπου έχει αυτή τη σημασία: (Διογένης Λαέρτιος, Βίοι 4.39.10) τὸ πᾶν δὴ διέτριβεν (sc. Ἀρκεσίλαος) ἐν τῇ Ἀκαδημείᾳ τὸν πολιτισμὸν ἔκτοπῶν.⁴ Εδώ δηλ. ο πολιτισμός δεν περιγράφει κάποιο πνευματικό, ηθικό, υλικό επίτευγμα ή γνώρισμα, αλλά προσδιορίζει τον τρόπο ζωής και δράσης ενός φιλοσόφου σε σχέση με τους άλλους ανθρώπους μέσα στο περιβάλλον της αρχαίας ελληνικής πόλης. Θα ήταν μάλλον δικαιολογημένο, αν δεχόμασταν ότι στο χωρίο αυτό ο πολιτισμός είναι τρόπος συμπεριφοράς και έκφραση επικοινωνίας, αφού στην ουσία σημαίνει το να είναι κάποιος ενεργός πολίτης. Το «παράδοξο» για όσους μιλούν και καταλαβαίνουν τη νέα ελληνική γλώσσα είναι ότι η ειδική ενασχόληση του Αρκεσίλαου με τη φιλοσοφία ως πνευματική δραστηριότητα σε καμιά περίπτωση δεν περιλαμβάνεται σε ό,τι σημαίνει και εκφράζει ο πολιτισμός στο κείμενο του Διογένη.

Στα χρόνια που ακολουθούν η λέξη πολιτισμός εμφανίζεται σε κείμενα εκκλησιαστικών συγγραφέων του 4ου αι. μ.Χ. Στις περιπτώσεις αυτές η λέξη περιγράφει την ευγένεια και την κομφότητα στους τρόπους εκείνων των ανθρώπων που κατοικούν σε πόλη,⁵ σε αντίθεση με τα ήθη και τη συμπεριφορά που χαρακτηρίζουν όσους κατοικούν στην ύπαιθρο. Αυτή η σημασία της ευγενικής συμπεριφοράς επιβεβαιώνεται από επιστολή του Γρηγορίου Νύσσης, στην οποία η λέξη πολιτισμός αντιστοιχεί σε ό,τι θα ονομάζαμε αστική αβρότητα με όλους τους συνειρμούς μιας κατά τα άλλα επιφανειακής κοινωνικής αλληλεγγύης. Ο Γρηγόριος περιγράφει την επίθεση που δέχθηκε από φαύλους και ανήθικους ανθρώπους, ενώ προσπαθούσε να προσφέρει τις υπηρεσίες του για την ανασύνταξη των χριστιανικών θεσμών μιας πόλης. Όσοι στράφηκαν εναντίον του χαρακτηρίζονται από τον ίδιο έρματα παθών, γλωσσικά αμαθείς, βάρβαροι, θηριώδεις, φεύγεις, και ο συγγραφέας καταλήγει επικριτικά (Γρηγόριος Νύσσης, Επιστολή 19.18.13): ὅβρις τε καὶ τραχύτης καὶ ἀναισθησία καὶ ἡ τῶν λεγομένων δυσωδία πολιτισμὸς εἶναι καὶ τις τοιαύτη φιλοκαλία νομίζεται. Το ενδιαφέρον στο κείμενο αυτό εντοπίζεται στη συμπεριφορά των ανθρώπων. Για τον εκκλησιαστικό συγγραφέα και θεολόγο η χρήση της λέξης πολιτισμός αντιδιαστέλλεται προς οποιαδήποτε εκδήλωση συμπεριφοράς με έλλειψη βασικών ηθικών αρχών στη συνύπαρξη των ανθρώπων. Έτσι, ο πολιτισμός δεν πρέπει να είναι ασέβεια στο πρόσωπο των άλλων (ὅβρις). δεν πρέπει να είναι σκληρότητα (τραχύτης), αλλά ευαισθησία· δεν πρέπει να εκφράζει απαξίωση της συνύπαρξης, καθώς

4. Η λέξη πολιτισμός στον Διογένη Λαέρτιο είναι αντίστοιχη της λατινικής λέξης *civilitas*. Το λεξικό της Σούδας αναφέρει το λήμμα πολιτισμός τρεις φορές, παραθέτοντας το ίδιο χωρίο του Διογένη Λαέρτιου.

5. Βλ. Γ. Μπαμπινώτης, ο.π. (σημ. 3).

προϋποθέτει αμοιβαία ειλικρίνεια και ευγενική έκφραση. Ο πολιτισμός συμβάλλει στην αρμονική συμβίωση των ανθρώπων και καθορίζει το είδος και τη διαβάθμιση των σχέσεων μεταξύ τους.

Από τα συμφραζόμενα είναι φανερό ότι πολιτισμός για τον Γρηγόριο Νύσσης σημαίνει μια ευγενή μορφή εκδήλωσης της κοινωνικότητας του ανθρώπου, κοινωνικότητας, η οποία συνδυάζεται και με πνευματικά χαρίσματα. Ίσως για πρώτη φορά εδώ, ο πολιτισμός συσχετίζεται με την φιλοκαλίαν, την αγάπη ή τη ροπή προς το καλόν, το θηικά και αισθητικά τέλειο.⁶ Ενδιαφέρον είναι να εξετάσουμε ποια ήταν η σημασία της λέξης αυτής. Έναν ορισμό της φιλοκαλίας παραβάτει ο Στοβαίος (Ανθολόγιο 3.1.101.3-10): τὴν ἀληθῆ φιλοκαλίαν ἐν τοῖς ἐπιτηδεύμασι⁷ καὶ ἐν ταῖς ἐπιστήμαις ἔλεγεν εἶναι, τὸ γὰρ ἀγαπᾶν καὶ στέργειν τῶν καλῶν ἔθῶν τε καὶ ἐπιτηδευμάτων ὑπάρχειν, ὡσαύτως δὲ καὶ τῶν ἐπιστημῶν τε καὶ ἐμπειριῶν τὰς καλὰς καὶ εὐσχήμονας ἀληθῶς εἶναι φιλοκάλους, τὴν δὲ λεγομένην ὑπὸ τῶν πολλῶν φιλοκαλίαν, οἷον Ἐν τοῖς ἀναγκαίοις καὶ χρησίμοις πρὸς τὸν βίον γινομένην, λάφυρά που τῆς ἀληθινῆς κεῖσθαι φιλοκαλίας.

Ο Στοβαίος επισημαίνει την εσφαλμένη αντίληψη για τη φιλοκαλία και διαφοροποιεί την έφεση προς την τέχνη και τη γνώση από την έμφυτη τάση του ανθρώπου να επιλέγει όσα θεωρεί αναγκαία και χρήσιμα για τη ζωή του. Η φιλοκαλία ταυτίζεται περισσότερο με τις θηικές και πνευματικές ιδιότητες των ανθρώπων παρά με πιο πρακτικά θέματα.⁸ Δεν θα ήταν υπό τις συνθήκες αυτές παρακινδυνευμένο να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η λέξη πολιτισμός με τη σημερινή της σημασία περικλείει ως ένα βαθμό ό,τι στα αρχαία ελληνικά δήλωναν οι όροι πολιτισμός και φιλοκαλία μαζί, δηλαδή το σύνολο των τρόπων συμπεριφοράς και των συνθηκών ζωής μιας κοινωνίας μαζί με τα πνευματικά επιτεύγματα και τις ηθικοαισθητικές αντιλήψεις της. Εξάλλου, η φιλοκαλία ως χαρακτηριστικό των πολιτών για το ρόλο τους στη σύσταση μιας πο-

6. Στη Θεολογία η λέξη σημαίνει την αγάπη για το κάλλος, το ωραίο και το καλό, επομένως και την αγάπη για το Θεό, που είναι πηγή του καλού. Ως θεολογικός όρος συναντάται στους Μ. Βασιλείο και Γρηγόριο Ναζιανζένο, οι οποίοι τιτλοφόρησαν έτσι ορισμένα έργα του Οριγένη. Στα νέα ελληνικά η λέξη φιλοκαλία αντιπροτείνεται από τον Η. Βασιάδη στον νεολογισμό αἰσθητική (η λέξη αυτή προτάθηκε σε κείμενο του Λογίου Ερμή, 1821), βλ. «Περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ παιδείας», Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 16 (1881-82) 280, για το σχετικό σχόλιο βλ. Μ. Δήτσα, Νεολογία και χριτική [Νεοελληνικά Μελετήματα, 8], Αθήνα, ΕΡΜΗΣ, 1988, σ. 128.

7. Βλ. λεξικό LSJ⁹ στο λ. ἐπιτήδευμα: επιδίωξη, ἔξη (pursuit, custom), πρβ. ἀρετήν [...] καλλιστον τῶν ἐπιτηδευμάτων, Ισοχράτης Ἐγκλημάτων 54.10, και ως συνήθεια, τρόπος ζωής (habit of life, ways of living) πρβ. Πλάτωνα, Νόμοι 793d.

8. Πρβ. Ιωάννη Λυδό, Περὶ ἔξουσιῶν 248.14 σεμνὸς μὲν καὶ φιλόκαλος ὃν ἀλλ' οὐ καλλωπιστής.

λιτείας ήταν μάλλον προϋπόθεση και για τη χριστιανική θεολογία.⁹

Την ίδια περίπου εποχή, τον 4ο αι. μ.Χ., διαβάζουμε τη λέξη πολιτισμὸς και στην Επιστολή προς Εβραίους του Ιωάννη Χρυσοστόμου (63. 121.51): γέλως γέγονε τὰ ἡμέτερα καὶ πολιτισμὸς καὶ ἀστειότης. οὐδὲν εὐσταθές οὐδὲν στιβαρόν.¹⁰ Στην επιστολή αυτή ο Χρυσόστομος συνεχίζει: γέλωτος γάρ έμπεπλησται ἡ Ἐκκλησία. Γίνεται έτσι ουσιαστικά επικριτής των λεγόμενων βιωτικῶν, οι οποίοι επιδεικνύουν ἀσεμνή για τα χριστιανικά ἥθη συμπεριφορά. Ιδιαίτερη σημασία φαίνεται να έχει το γεγονός ότι η λέξη πολιτισμός συνδυάζεται με τις λέξεις γέλως και ἀστειότης. Ειδικά η λέξη ἀστειότης δημιουργεί διπλό συνειρμό. Από τη μια πλευρά ο σημερινός αναγνώστης, αλλά πιθανόν και ο σύγχρονος με τον συγγραφέα, μένει με την εντύπωση ότι η ζωή και η συμπεριφορά των υποκειμένων της πρότασης – τὰ ἡμέτερα – χαρακτηρίζεται από φαιδρότητα. Από την άλλη πλευρά η γειτνίαση των λέξεων πολιτισμός και ἀστειότης παραπέμπουν στη συνωνυμία: πόλις - ἄστυ.¹¹ Η πόλις δηλώνει το σύστημα συμβίωσης και οργάνωσης των σχέσεων των πολιτών με βάση το δίκαιο, το αίσθημα της κοινότητας, τα ἥθη των ανθρώπων. Το ἄστυ δηλώνει την πληθυσμιακή συγκέντρωση σε έναν χώρο σχετικά περιορισμένο και τις επιπτώσεις που έχει αυτή η συγκέντρωση στη συμβίωση των ανθρώπων. Ως ένα βαθμό οι δύο λέξεις κατέληξαν να ταυτίζονται σημασιολογικά ἥδη στην αρχαιότητα τουλάχιστον ως προς τον τρόπο ζωής και την τοπογραφία που αντιπροσώπευαν.¹² Ωστόσο, τα παράγωγα της λέξης ἄστυ, ὥπως ἀστεῖος, ἀστειότης, σημασιοδοτούν ιδιότητες σχετικά με τη συμπεριφορά των ανθρώπων, συνδέοντάς την με τον τόπο καταγωγής τους, εν προκειμένω την πόλη, το αστικό κέντρο.¹³

9. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὸν Ἰωσῆφ καὶ περὶ σωφροσύνης* 56.587.15, αναφέρει φιλόκαλον οὖσαν τὴν φύσιν τῶν ἀνθρώπων εἰδῶς ὁ Κύριος [...].

10. Πρβ. H. Stephanus, ὁ.π. (σημ. 3), σ. 1354 πολιτικισμός = iocus, ludus, πολιτικεύματι: ἀστεῖεσθαι Ἀττικοὶ τοῦτ' ἐστιν ὥραιζεσθαι Ἕλληνες. Ως όμοιας σημασίας αναφέρονται οι τύποι λογικεύεσθαι, ποιητικεύεσθαι, πρακτικεύεσθαι.

11. Πρβ. και την αντιστοιχία στη λατινική γλώσσα: civitas - urbs, ὅπου civitas: πολιτεία, τα δικαια του πολίτου [concilia hominum, iure sociata civitates appellantur = συνοικίαι ανθρώπων διὰ τῶν δικαίων συνημέναι πολιτεῖαι ὀνομάζονται], civilitas: τα πολιτικά, το πολιτικό ἥθος, κοινότης, ευπροσηγορία, civiliter: ηπίως, πράως, civilis, ενώ urbanitas: ὁ ἐν ἀστει βίος, ευτραπελία, κομφότητα, urbanus.

12. Πρβ. Διογένη Λαέρτιο, *Bίοι* 6.72.5, ἀστεῖον δὲ ἡ πόλις. Ενδιαφέρον είναι και ένα χωρίο του Αἴλιου Αριστείδη, Ρώμης Έγκώμιον 198.30, στο οποίο περιγράφει τη Ρώμη ως κρατούπολη: τὶς γάρ ἀν τοσάσδε ὄρδων κορυφὰς κατεύλημμένας, ἢ πεδίων νομοὺς ἐκ-πεπολιτισμένους, ἢ γῆν τοσήνδε εἰς μᾶς πόλεως ὄνομα συνηγμένην [...].

13. Η λέξη ἥδη από την αρχαία ελληνική γλώσσα χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει τον κάτοικο του ἀστεως και γενικότερα τον πολιτισμένο και καλλιεργημένο ἀνθρώπο, τον ειφυσιόλογο, ο οποίος διανθίζει το λόγο του με ευτράπελα. Ο τόπος όπου ζει κανείς (πόλη ή χωριό) προσδίδει κατά την αντίληψη των ανθρώπων και ανάλογες ιδιότητες σε πρόσωπα

Αυτό το χαρακτηριστικό, η ἀστειότης, συνδυάζεται συχνά με τα επίθετα ἥμερος και πρᾶος. Ο Πλούταρχος (*Μάρκος Κάτων* 3.3.2) αναφέρει: ἥμερον καὶ ἀστεῖον ἥθος, ὅπως καὶ ο Αθήναιος (*Δειπν.* 7.37.5): ἥθος ἀστεῖον πάνυ καὶ πρᾶον.¹⁴ Πρόκειται δηλαδή για συμπεριφορά εκλεπτυσμένη, χωρίς εξάρσεις και αγριότητα. Ορισμένες φορές αυτή η λεπτότητα στη συμπεριφορά κατέληγε γραφική και οδηγούσε σε ευτράπελα αποτελέσματα. Έτσι, η ἀστειότης δεν εκφράζει κατά την αρχαιότητα μόνο την καταγωγή κάποιου από το ἄστυ, αλλά χαρακτηρίζει και συμπεριφορά που προκαλεί το γέλιο.¹⁵ Μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι και στο κείμενο του Ιωάννη Χρυσοστόμου το νοηματικό βάρος πέφτει στις λέξεις γέλως και ἀστειότης ως αντίθετα προς το ἥθος και τη συμπεριφορά που χαρακτηρίζονται από σοβαρή ἔκφραση, αυστηρότητα, σταθερότητα και εν γένει αρετή. Για τη χριστιανική ηθική των πρώτων αιώνων η ἀστειότης περιέκλει στη σημασία της ἐννοιες ὅπως εὐτραπελία, μωρολογία, αἰσχρότητα.¹⁶ Για τον Ιωάννη Χρυσόστομο, μάλιστα, – πρβ. Eco, *To όνομα του Ρόδου* – το γέλιο ήταν αντένδειξη για την ταπεινοφροσύνη, καθώς αναφέρει ότι ο Χριστός δε γελούσε ποτέ.¹⁷

Είναι καιρός, μετά από αυτά, να επανέλθουμε στο χωρίο του Ιωάννη Χρυσοστόμου και να αναρωτηθούμε ποιος είναι ο ρόλος της λέξης πολιτισμός. Από τη συντακτική λειτουργία των λέξεων γέλως, πολιτισμός, ἀστειότης – κατηγορούμενα – συμπεραίνουμε ότι εκφράζουν παρόμοιες μεταξύ τους ιδιότητες που αποδίδονται στο υποκείμενο. Πρόκειται σαφώς για τρόπους συμπεριφοράς και ἔκφρασης. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί επικριτικά τη λέξη πολιτισμός ως ορισμό του ελαφρού ἥθους, της ἐλλειψής σοβαρότητας. Ουσιαστικά περιγράφει ένα περιβάλλον ανθρωπίνων σχέσεων που είναι καρικατούρα όσων περιγράφονται στα κείμενα των κωμικών δραμάτων της κλασικής και της ελληνιστικής αρχαιότητας.

και μορφές συμπεριφοράς, λ.χ. αστείος είναι ο «καλλιεργημένος», ο «πνευματώδης», που μίλαιει χαριτωμένα, το ίδιο και ο χωρατατζής, αυτός που λέει χωρατά, που προέρχεται από τη «χώρα», το μεγάλο μέρος, την πόλη. ANT. χωριάτης, αγροίκος.

14. Για τον τόπο όπου συναντά κανείς τα ἥμερα ἥθη των ανθρώπων βλ. Στοβαίος, *Εκλ.* (Μοσχίων) 1.8.38.v 29 Wachsmuth ἀστη δ' ἐπυργώσαντο [...] καὶ τὸν ἡγριωμένον εἰς ἥμερον δίαιταν ἥγανον βίον.

15. Πρβ. και Γρηγόριο Ναζιανζηνό, *Ἄσματα ἥθικα* 953.8, ἀστειότης μέν, φαιδρότης ἐν συλλόγῳ.

16. Βλ. Ιωάννη Χρυσόστομο, *Ἐπιστ. πρὸς Ἐβραίους* 63.122.2.

17. Βλ. Ιωάννη Χρυσόστομο, *Ἐπιστ. πρὸς Ἐβραίους* 63.122.5 κ.ε. Ιελᾶς δὲ ὅλως, καὶ διαχεις τὸ πρόσωπον ὁ μονάζων; ὁ ἐσταυρωμένος, ὁ πενθῶν, γελᾶς, εἴτε μου: ποῦ τοῦ Χριστοῦ τοῦτο ἥκουσας ποιοῦντος; Οὐδαμοῦ, ἀλλὰ κατηφοῦντος μὲν πολλάκις. Πρβ. και Διογένη Λάερτιο, *Βίοι* 3.26.1, όπου το συγκρατημένο γέλιο σήμαινε αιδημοσύνη και κοσμότητα. Βλ. και Umberto Eco (μτφρ. E. Καλλιφατίδη), *To όνομα του Ρόδου*, Αθήνα, Γνώση, 21993, σσ. 622-626.

Τα κακώς κείμενα των πόλεων, όπου, για να θυμηθούμε διάφορα θέματα από την Παλαιά και τη Νέα Κωμωδία, οργιάζουν η διαφθορά, η ατιμία, η ανισότητα, η φιλοδικία, η διαστροφή, οι φαιδρές ερωτικές και οικονομικές ατασθαλίες των ευπόρων πολιτών αναπαρίστανται με τέτοιο τρόπο, ώστε να προκαλούν γέλιο. Τα πιο κοινά θέματα της αρχαίας κωμωδίας αφορούν τη χαλαρότητα και την τρυφή που χαρακτηρίζει τη ζωή της πόλης σε αντίθεση με την αρετή και την αυστηρή ηθική της υπαίθρου.¹⁸

Επομένως, πολιτισμός για τον Ιωάννη Χρυσόστομο είναι όλα αυτά που περιγράφονται ως κανονική «κωμική» ζωή. Τελικά, παρά τα επικριτικά υπονοούμενα που δημιουργούνται στο χωρίο του Χρυσοστόμου, η λέξη πολιτισμός περιέχει, όπως θα δούμε, και τα πρώτα στοιχεία αυτού που αποτέλεσε μετέπειτα στη νέα ελληνική γλώσσα το σημασιολογικό της πυρήνα. Ο πολιτισμός δηλαδή αντικατοπτρίζει ένα σύνολο συνηθειών, τα ήθη, τις αντιλήψεις, την παιδεία και τη συμπεριφορά ανθρώπων οι οποίοι συμβιώνουν στο περιβάλλον της πόλης, όπου αναπτύσσεται έντονη κοινωνική ζωή. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον καλλιεργούνται όλες οι αρετές και τα ελαττώματα των χαρακτήρων. Σχετικά είναι και όσα διαβάζουμε σε κείμενο του Γρηγορίου Νύσσης, ο οποίος επισημαίνει ότι, για να φτάσει ο άνθρωπος στην χριστιανική τελείωση, πρέπει να ζήσει κατά κάποιον τρόπο σε αστικό περιβάλλον, δηλαδή να συμβιώσει με πλήθος ανθρώπων. Μέσα από τη συμβίωση θα αποκτήσει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα τον οδηγήσουν στην αρετή (Γρηγόριος Νύσσης, *Eἰς Ἀσμα ἀσμάτων 6.271.21*): οὗτω καὶ ἐπὶ τῆς ἐναρέτου ζωῆς πολλὰ χρὴ συνδραμεῖν, δι’ ὃν ὁ ἀστεῖος ἔξυφαίνεται βίος. Ο ἀστεῖος βίος, δηλαδή η ζωή στην πόλη, κατέληξε να ονομάζεται πολιτισμός.

Η τελευταία χρονολογικά φορά που συναντούμε τη λέξη πολιτισμός σε κείμενα της ύστερης αρχαιότητας είναι σε κείμενο του Δίδυμου Τυφλού (4ος αι. μ.Χ.). Εδώ ο Δίδυμος ενδιαφέρεται για τις διαπροσωπικές σχέσεις των χριστιανών και εξηγεί ότι η αισχύνη που νιώθει κάποιος για τις πράξεις του απέναντι στους συνανθρώπους του τον αποτρέπει από την αμαρτία και ότι οι χριστιανοί δεν είναι εχθροί κανενός, αλλά οι άλλοι εσφαλμένα τους θεωρούν εχθρούς τους. Κατόπιν διαβάζουμε το εξής (Δίδυμος Τυφλός, Σχόλια εἰς Ψαλμοὺς 77.8): ὁ τόπος ἐκεῖνος ὁ παρὰ Ἀριστοτέλει πώς ποτε δοκεῖ πρὸς πολιτισμὸν καλῶς ἔχειν. λέγων δὲ περὶ προηγουμένου καὶ ἐπομένου ἔλεγεν. προηγουμένως θέλομεν τοὺς φίλους δικαίους είναι καν μακρὰν ὡσιν. κατὰ συμβεβηκός δὲ τοὺς ἔχθροὺς θέλομεν είναι δικαίους ἵνα μηδὲν βλάπτωσιν. Εδώ η λέξη πολιτισμός εκφράζει

18. Βλ. R. L. Hunter (μτφρ. B. Φυντίκογλου), *Η Νέα Κωμωδία στην Αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη*, Αθήνα 1994, σσ. 157 κ.ε.

την ιδανική ανθρώπινη συναναστροφή. Όπως βλέπουμε, με αφορμή τη χριστιανική αντίληψη περί εχθρών ο Δίδυμος παραπέμπει στον Αριστοτέλη και χρησιμοποιεί ένα παράδειγμα από την αρχαία ελληνική πολιτική σκέψη για τη σύνθεση μιας κοινωνίας, την αντίληψη περί δικαίου, καθώς το δίκαιο αποτελούσε βασική πολιτική αρχή.

Είναι πολύ πιθανόν η αναφορά του Δίδυμου στον Αριστοτέλη να παραπέμπει στα Ἡθικά Εὐδήμεια 1234b 25: οἱ γὰρ ἀληθινοὶ φίλοι οὐκ ἀδικοῦσιν. ἀλλὰ μὴν καὶ ἐὰν δίκαιοι ὡσπερ, οὐκ ἀδικήσουσιν. ἢ ταῦτὸν ἄρα ἢ ἐγγύς τι ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ φιλία, [...] (Ἡθ. Εὐδ. 1241b 6) δοκεῖ δὲ τό τε δίκαιον εἶναι ἵσον τι καὶ ἡ φιλία ἐν ἴσοτητι, εἰ μὴ λέγεται ἴσοτης ἡ φιλότης, αἱ δὲ πολιτεῖαι πᾶσαι δικαίου τι εἴδος. κοινωνία γάρ, τὸ δὲ κοινὸν πᾶν διὰ τοῦ δικαίου συνέστηκεν, ὥστε ὅσα εἴδη φιλίας, καὶ δικαίου καὶ κοινωνίας, καὶ πάντα ταῦτα σύνορα ἀλλήλοις καὶ ἐγγὺς ἔχει τὰς διαφοράς. [...] (Ἡθ. Εὐδ. 1242a 1 κ.εξ.) λέγονται δὲ φιλίαι συγγενικὴ ἐταιρικὴ κοινωνικὴ ἡ λεγομένη πολιτικὴ ... (τοῦ συζῆν χάριν) ... μόνη δ' ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ παρ' αὐτὴν παρέκβασις οὐ μόνον φιλίαι, ἀλλὰ καὶ ὡς φίλοι κοινωνοῦσιν. αἱ δ' ἄλλαι καθ' ὑπεροχὴν [...] (Ἡθ. Εὐδ. 1242b1) Κατ' ἴσοτητα δὴ βούλεται εἶναι ἡ πολιτικὴ φιλία.

Ο Αριστοτέλης ταυτίζει τη φιλία με τη δίκαιη συμπεριφορά. Κριτήριο ταύτισης είναι η ισότητα που προϋποθέτουν οι δύο έννοιες. Πράγματι, αρχικά η λέξη φίλοις δεν προσδιόριζε σχέση συναισθηματική, αλλά δήλωνε κυρίως την ένταξη στην ίδια κοινωνική ομάδα.¹⁹ Η οργάνωση της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων, η πολιτεία²⁰ βασίζεται στις έννοιες της φιλίας, της δικαιοσύνης και της ισότητας. Ο Δίδυμος Τυφλός χρησιμοποιεί στα συγγράμματά του πολύ συχνά έννοιες όπως πολίτης, πολιτεῖα, για να περιγράφει το επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων των χριστιανών στο πλαίσιο της συνύπαρξης τους κάτω από την κοινή πίστη στον Θεό. Αυτή τη συνύπαρξη φαίνεται πως ο Δίδυμος την αποδίδει με τη φράση πρὸς πολιτισμόν, όταν προσπαθεί να προσδιορίσει τα κριτήρια, με βάση τα οποία οι χριστιανοί πολίτες οφείλουν να διαμορφώνουν τις σχέσεις αμοιβαίας αγάπης, εμπιστοσύνης και εκτίμησης με τους συνανθρώπους τους. Η αναφορά στον Αριστοτέλη και στις αντιλήψεις του περί κοινωνίας ισότητας και δικαίου αυτόν ακριβώς τον στόχο φαίνεται να υπηρετεί.

Ίσως αυτή είναι και η πρώτη διαφοροποιημένη, ή μάλλον αποφορτισμένη από την επικριτική συνδήλωση, χρήση της λέξης πολιτισμός στην

19. Δήλωνε επίσης και τη σχέση που προέκυπτε ἐπειτα από φιλοξενία, βλ. *L SJ*⁹.

20. Στην αρχαία ελληνική σκέψη και ειδικότερα στον Αριστοτέλη επιχρατεί η ἀποφή ότι η πολιτεία ιπτάρχει φύσει, αφού ο ἀνθρώπος είναι πολιτικὸν ζῆν, και ότι συστάθκε για το εὖ ζῆν, βλ. Αριστοτέλη, *Πολιτικά* 1252b κ.ε. Τις ίδιες απόφεις έχει και ο Κικέρων, *De re publica* 1, 25 κ. 32, όπου civitas είναι η ιδιότητα του πολίτη.

ιστορία της γλώσσας μας, όπως διαγράφεται μέσα από τα σωζόμενα εκκλησιαστικά κείμενα. Ουσιαστικά πρόκειται για επιστροφή στην αρχική σημασία, της ενασχόλησης με τα ζητήματα της πόλης, ενασχόλησης όμως, η οποία δεν περιορίζεται τώρα στην άσκηση πολιτικής εξουσίας, αλλά λαμβάνει περισσότερο τον χαρακτήρα ανάπτυξης διαπροσωπικών σχέσεων. Μπορούμε λοιπόν να δεχθούμε ότι στο κείμενο του Δίδυμου Τυφλού η σημασία του πολιτισμού περιλαμβάνει την περιγραφή ηθικών και πνευματικών συνθηκών και συνηθειών ζωής, τη συμπεριφορά μέσα στο πλαίσιο της συμβίωσης και της αμοιβαίας κοινωνικής επίδρασης. Αυτή τη σημασία έχει ο όρος πολιτισμός και σήμερα.

Ας προσπαθήσουμε τώρα να συνοψίσουμε τη σημασία της λέξης πολιτισμός με βάση τα χωρία που εξετάσαμε. Ο πολιτισμός είναι η ένταξη στην κοινωνική ζωή της πόλης, η ενασχόληση με τα κοινά, δεν είναι απομόνωση, ούτε ακόμη προς χάρη μιας υψηλής πνευματικής δραστηριότητας, όπως η φιλοσοφία (Διογένης Λαέρτιος, 1ος αι. μ.Χ.). Ο πολιτισμός δεν είναι γλωσσική αμάθεια, δεν είναι θηριωδία, δεν είναι φέμα, ύβρις ή τραχύτητα στη συμπεριφορά. Επομένως, ο όρος προϋποθέτει πνευματική καλλιέργεια, φυχική ευγένεια και ευαισθησία, ήθος και ευσυνειδησία, σεβασμό, εκλεπτυσμένη συμπεριφορά και καλαισθησία (Γρηγόριος Νύσσης, 4ος αι.). Ο πολιτισμός, τέλος, είναι ένα σύνολο ηθικών αξιών και κριτηρίων συμπεριφοράς που συμβάλλουν στην αρμονική συνύπαρξη των ανθρώπων, όπως η δικαιοσύνη, η φιλία, η ισότητα, η ευσέβεια, η αβρότητα στους τρόπους, η πνευματική καλλιέργεια (Δίδυμος Τυφλός, 4ος αι.). Θεωρείται στοιχείο του πολιτισμού η πνευματική καλλιέργεια των ανθρώπων, καθώς και οι αισθητικές τους αντιλήψεις. Επίσης, το μεγαλύτερο βάρος τουλάχιστον στους εκκλησιαστικούς συγγραφείς έχουν τα διαπροσωπικά ηθικά κριτήρια που προϋποθέτει ή εκπροσωπεί η λέξη. Ωστόσο, είναι αυτονόητο ότι ο όρος πολιτισμός δεν μπορεί να απαλλαγεί και από το πολιτικό του ύφος, όχι όμως με την έννοια της άσκησης και διαχείρισης της εξουσίας, αλλά της πολιτικής φύσης του ανθρώπου, όπως την προσδιόρισε ο Αριστοτέλης (τοῦ συζῆν χάριν, Ἡθ. Εύδ. 1242α). Αυτή η συμβίωση των ανθρώπων ορισμένες φορές χαρακτηρίζεται από χαλάρωση των ηθών, ελευθεριότητα και ευτραπελία (ούδεν εύσταθες ούδεν στιβαρόν, Ιωάννης Χρυσόστομος, ὁ.π., σ. 264, 4ος αι.).

Στα Νέα Ελληνικά η λέξη πολιτισμός εξακολουθεί να εκφράζει και τις πνευματικές και ηθικοαισθητικές εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής, όπως αυτή περιγράφεται ή υπονοείται στα κείμενα που παραθέσαμε, αλλά δεν διατηρεί δύο ουσιαστικές σημασίες: την ενασχόληση με τα κοινά και την απαξίωση που δημιουργεί η «κωμική» του πλευρά. Η πρώτη σημασία χάθηκε μαζί με τον θεσμό της πόλης-κράτους. Η δεύτερη σημασία, η «κω-

μική», επιχρίνεται και αποσιωπάται ήδη στα χριστιανικά κείμενα του 4ου αι., καθώς σε αυτή τη χρήση της λέξης υπερτονίζεται το ηθικοαισθητικό γκροτέσκο και η ελευθεριότητα των αστικών κέντρων. Επιπλέον, η νεοελληνική λέξη πολιτισμός δίνει ιδιαίτερη έμφαση και στα δεδομένα και τα προϊόντα της υλικής ανάπτυξης των κοινωνιών. Με αυτή τη νέα σημασία της η λέξη βρίσκεται κοντά στο ξενικό ισοδύναμο της, τη γαλλική λέξη *civilisation*, ως αντίστοιχο της οποίας εμπνεύστηκε ο Αδαμάντιος Κοραής την επαναφορά του αρχαιοελληνικού όρου.²¹

Ο Κοραής επανέφερε σε χρήση μια αρχαία και σπάνια λέξη, η οποία ουσιαστικά προσδιόριζε τους κανόνες που καθόριζαν τις σχέσεις των πολιτών-μελών μιας κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό είναι αξιοσημείωτη η σκέψη του ότι: *τὸ κεφάλαιον τῆς μαθήσεως τοῦ φωτισμοῦ καὶ πολιτισμοῦ τοῦ ἔθνους θεωρεῖται ὡς σύνθετον τι ἀπὸ τὰς κατὰ μέρος τῶν μελῶν αὐτοῦ μαθήσεις.*²²

Η λέξη πολιτισμός στο χωρίο αυτό δηλώνει την οργανωμένη κοινωνική ζωή, η οποία βασίζεται στην αλληλεξάρτηση των πολιτών. Αξιοσημείωτο ως προς αυτό, συνεχίζει ο Κοραής,²³ είναι το παραδειγμα της πόλης, ως πρότυπο οργανωμένης κοινωνικής ζωής. Η ανάγκη της συνύπαρξης οδηγησε στη λεγόμενη πολιτικήν κοινωνίαν. Μόλις οι ἄνθρωποι εύρηκαν γλώσσαν, μόλις ή χρεία, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἄλλος ἀπ' ἄλλον, τοὺς συνά-

21. Πρβ. Σ. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων*, Αθήνα 1900. Βλ. επίσης Μ. Δήτσα, ὥ.π. (σημ. 6). Για τη σημασία του γαλλικού όρου ιδιαίτερα διαφωτιστικός είναι ο Fernand Braudel, ο οποίος αναφέρει ότι η λέξη είναι σχετικά πρόσφατος νεολογισμός, του 18ου αι., που εμφανίστηκε αθόρυβα, βλ. Fernand Braudel (μετρ. Ά. Αλεξάκης), *Η Γραμματική των πολιτισμών*, Αθήνα, MIET, 2001, σσ. 51 κ.ε., και προήλθε από τις λέξεις *civilisé* και *civiliser*, μετοχή και ρήμα αντίστοιχα, που ήταν σε χρήση από τον 16ο αι. και σήμαιναν ό,τι και σήμερα: αυτόν που αναφέρεται στον πολίτη, τον αστικό. Είχε δηλαδή περισσότερο νομική σημασία και χρήση (αστικό δίκαιο). Ωστόσο, τον 18ο αι. η λέξη εμφανίζεται με τη σημασία μετάβαση σε μια οργανωμένη και πνευματικά ανώτερη μορφή ζωής, δηλαδή εκπολιτισμός (η ζωή στην πόλη εξασφάλιζε και την απόλαυση όλων εκείνων των τεχνολογικών επιτευγμάτων που διευκόλυναν τη ζωή, πρβ. ανωτ. σημ. 20 εν ζῆν), αλλά και ως το αντίθετο της βαρβαρότητας. Αυτή τη σημασία έχει η χρήση του όρου πολιτισμός και στα κείμενα του Γρηγορίου Νύσσης και του Διδύμου του Τυφλού που εξετάσαμε προηγουμένως. Εξάλλου, τα επίθετα της γαλλικής γλώσσας *poli*, *policé*, *civil* και *civilisé* αναφέρονται σ' αυτόν που έχει καλούς τρόπους και κοινωνική αγωγή.

22. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, ὥ.π. (σημ. 2), σσ. 528 κ.ε. (πέμπτος τόμος των *Bíων* του Πλουτάρχου, 1813).

23. Βλ. ὥ.π. (σημ. 22), όπου ο Κοραής σχολιάζει το γεγονός ότι η γνώση, όταν συγκεντρώνεται σε λίγους, είναι ανεπαρκής και λειψή. Πρέπει όλοι να διαθέτουν κάποια μόρφωση σε επιψέρους τομείς και ο καθένας να εξειδικεύεται σε κάτι. Παράδειγμα προς μίμηση είναι η πόλη ως οργανωμένη μορφή κοινωνικής ζωής, στην οποία κάθε τέχνη είναι μέλημα χωριστό, γι' αυτό και τελειοποιείται. Αντίθετα, στα χωριά ελάχιστα πρόσωπα συγκεντρώνουν γνώση και τέχνες, ενώ το πλήθος δεν διαθέτει καμιά δεξιότητα, οπότε και δεν διαδραματίζει ενεργό ρόλο στην κοινωνική ζωή.

θροισεν εἰς πολιτικὴν κοινωνίαν,²⁴ τότε θα λέγαμε συμπληρώνοντας τη σκέψη του Κοραή ότι δημιουργούνται οι κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη του πολιτισμού. Ουσιαστικό κριτήριο για την ύπαρξη της πολιτικής κοινωνίας είναι η ήμερωσις, υποστηρίζει ο Κοραής.²⁵ Ήμέρωσις και πολιτισμός είναι όροι ταυτόσημοι.²⁶ Το σχόλιο του Κοραή ότι χωρίς ειρήνη και ησυχία αἱ πόλεις μεταβάλλονται εἰς κατοικητήρια πονηρῶν δαιμόνων συνεριζομένων τίς τίνα νὰ κακοποιήσῃ περισσότερον²⁷ αποτελεί επιβεβαίωση της διαπίστωσης του Γρηγορίου Νύσσης ότι η έννοια του πολιτισμοῦ μπορεί να παρερμηνευθεί, όταν επικρατούν η υβρις τε καὶ τραχύτης καὶ ἀναισθησία καὶ ἡ τῶν λεγομένων δυσωδία (ό.π., σ. 262).

Η λέξη πολιτισμός, σύμφωνα με τον Κοραή, συνδυάζεται με έννοιες όπως η μάθηση και ο φωτισμός, η πνευματική καλλιέργεια. Επανερχόμαστε δηλαδή κατά κάποιον τρόπο στη σχέση του πολιτισμού με την φιλοκαλίαν, όπως οι δύο έννοιες συσχετίστηκαν στο κείμενο του Γρηγορίου Νύσσης. Καθώς η φιλοκαλία στην αρχαιότητα εξέφραζε τις επιδιώξεις, τις έξεις, τα ήθη και την πνευματική κατάσταση των ανθρώπων, η σκέψη του Κοραή είναι ταυτόσημη, όταν περιγράφει την πολιτική κοινωνία ως το περιβάλλον, στο οποίο ευδοκιμούν αἱ ἐπιστῆμαι καὶ τέχναι, τὰ γυμνάσια καὶ οἱ διδάσκαλοι τῆς σοφίας, οἱ ἄριστοι τεχνῖται.²⁸ Ο Κοραής έχοντας ως κύριο και πρωταρχικό μέλημά του την αναγέννηση του ελληνικού έθνους, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην παιδεία, την πνευματική αφύπνιση, για τον φωτισμό του γένους.²⁹ Ουσιαστικό κριτήριο για την αφύπνιση αυτή θεωρεί τη γλώσσα ως διαχρονικό χαρακτηριστικό ενός έθνους. Επισημαίνει δε στα Προλεγόμενα των εκδόσεων των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων ότι οι πολυπληθείς γλωσσικής φύσης παρεκβάσεις του οφείλονται στην πεποίθησή του ότι πρέπει κανείς να γνωρίζει σε βάθος την ιστορία της γλώσσας του, για να προάγει την παιδεία ενός έθνους. Σε ένα από τα σχόλιά του πάνω στο θέμα αυτό αναφέρει: Διότι καὶ εἰς τὰς τελειώσεις καὶ εἰς τὰς διαστροφὰς τῶν γλωσσῶν, τὰ ἔθνη ἐφύλαξαν εἰς πολλὰ ἔνα τύπον τὸν αὐτόν, καθὼς καὶ εἰς τὴν τελείωσιν ἃ

24. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, ο.π. (σημ. 2), σ. 263.

25. Βλ. ο.π. (σημ. 2), σ. 396.

26. Βλ. ο.π., σημ. 1.

27. Ο.π., σ. 314.

28. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, ο.π. (σημ. 2), σ. 388.

29. Στο ύφος αυτό φαίνεται ότι έγραψε και ο Κωνσταντίνος Κοκκινάκης (1781-1831) τη φράση προβαίνει και ὁ λαός εἰς τοῦ πολιτισμοῦ τὸν κολοφῶνα (ενν. με την ανάγνωση της λογοτεχνίας) στα Προλεγόμενα εἰς τὸν Ταρτούφον, βλ. σχετικά Κ. Θ. Δημαράς, ο.π. (σημ. 2), σ. 331, καθώς και σ. 188, όπου αναφέρεται ότι για τον Κοραή ο πολιτισμός είναι παιδεία.

εἰς τὴν φθορὰν τοῦ λοιποῦ πολιτισμοῦ των.³⁰ Με ἀλλα λόγια η γλώσσα είναι αντιπροσωπευτική του πολιτισμοῦ τῶν ἔθνῶν, και εδώ θυμόμαστε το επικριτικό σχόλιο του Γρηγορίου Νύσσης για τη γλωσσική αμάθεια ή απρέπεια ως αντένδειξη πολιτισμού σε μια κοινωνία (τὴν τῶν λεγομένων δυσωδίαν, ὁ.π.).

Η φράση πολιτισμός τῶν ἔθνῶν συνδέεται στον στοχασμό του Κοραή με τα πνευματικά επιτεύγματά τους. Η ποίηση, επισημαίνει ο Κοραής σε ἄλλο σημείο των Προλεγομένων, είναι η πρώτη εκδήλωση πολιτισμού για όλα τα ἔθνη στην ιστορία τους και ακολουθούν οι άλλες μορφές του λόγου. Ωστόσο, για τους Έλληνες του 18ου και 19ου αι., ως ἔθνος υπό πνευματική και πολιτική αφύπνιση, δεν πρέπει να ισχύσει η συνήθης ακολουθία. Θα αποκτήσουν παιδεία γνωρίζοντας την αρχαία ελληνική σκέψη και τα πνευματικά επιτεύγματα των ἄλλων σύγχρονών τους εθνών και έτσι θα βελτιώσουν και τη γλωσσική τους κατάσταση και θα αποκτήσουν πνευματική καλλιέργεια (πρβ. παραπάνω, για την φιλοκαλίαν). Το σχόλιο που συνοδεύει την πεποίθηση αυτή είναι ενδιαφέρον: Οι Έλληνες δὲν μεταβαίνομεν ἀπ' ἀγριότητα εἰς πολιτισμόν [...], ἀλλ' ἀναλαμβάνομεν πολιτισμόν.³¹ Για τον Κοραή δεν υπάρχει ζήτημα ἐκπολιτισμοῦ (εἰς πολιτισμὸν) των Ελλήνων, αλλά μόνον αναβίωσης του πολιτισμοῦ τους. Συνδυάζοντας δηλαδή τη γλώσσα και την πνευματική καλλιέργεια με τον πολιτισμό δικαιώνεται και για την επιλογή της συγκεκριμένης λέξης, για να εκφράσει όσα οραματίστηκε για την ανασυγκρότηση του Ελληνισμού.

Η λέξη πολιτισμός, μαζί με ἄλλους νεολογισμούς, εκπροσωπεί ό, τι ο Διαφωτισμός πρόβαλε ως αρετή: τη συνείδηση του πολίτη (Montesquieu) και την ευδαιμονία, σε αντίθεση με όσα εξέφραζε ο θρησκευτικός συντηρητισμός.³² Η επιδίωξη του Κοραή για την οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας σύμφωνα με τις φιλελεύθερες ιδέες του Διαφωτισμού, εξηγεί ο ίδιος, προτάσσει το περιβάλλον της πόλεως ως πρότυπο ισότιμης συμβίωσης και συνύπαρξης των ανθρώπων. Υπάρχει θα λέγαμε νοηματική συνάφεια με τη φράση του Δίδυμου του Τυφλού (πρὸς πολιτισμόν, βλ. παραπάνω) και πλατύτερα με τη σκέψη του Αριστοτέλη. Στο ίδιο πνεύμα ο Κοραής ενδιαφέρεται για την έννοια του δικαίου και, σύμφωνα πάντα με τον Αριστοτέλη, δίνει την ετυμολογία της λέξης από το επίρρημα

30. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, ὁ.π. (σημ. 2), σ. 464, σημ. 2. Το κείμενο προέρχεται από τα Προλεγόμενα του Κοραή στον τρίτο τόμο της Έκδοσης των Βίων του Πλουτάρχου το έτος 1811.

31. Βλ. ὁ.π., σ. 566. Το κείμενο προέρχεται από τα Προλεγόμενα του Κοραή στον πέμπτο τόμο της Έκδοσης των Βίων του Πλουτάρχου το έτος 1813.

32. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, ὁ.π. (σημ. 1), σ. 10. Εξάλλου, είναι σημαντικό το γεγονός ότι ο Α. Κοραής θεωρήθηκε υπεύθυνος για τον θρησκευτικό φιλελευθερισμό στα ελληνικά συντάγματα των πρώτων Εθνοσυνελεύσεων, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, ὁ.π. (σημ. 2), σ. ix.

δίχα,³³ που σημαίνει σε δύο ίσα μέρη. Συνεχίζει μάλιστα γράφοντας ότι χωρίς τη δικαιοσύνη οὕτ' ἀνθρώπου πρὸς ἄνθρωπον φιλία, οὕτε πολλῶν ἀνθρώπων ὁμόνοια καὶ σύμπνευσις εἰς μὰν πολιτικὴν κοινωνίαν νὰ σταθῇ εῖναι δυνατόν, καὶ για τὸν δίκαιο ἀνθρωπὸν αναφέρει ότι: μόνον αὐτὸς εῖναι κοινωνικὸν ζῶον [...] ἥγουν ἐπιτήδειος νὰ συναναστρέφεται τοὺς ὁμοίους του μὲ φιλίαν καὶ ἰσότητα.³⁴ Πολιτισμὸς λοιπόν για τὸν Αδαμαντιο Κοραή δεν είναι μόνο η μετάβαση σε μια οργανωμένη κοινωνία, η ἐλλειψη βαρβαρότητας στα ήθη καὶ η απαλλαγὴ από τὸν πνευματικό σκοταδισμό. Πολιτισμὸς είναι καὶ η ἔκφραση φιλίας, δικαιοσύνης, ισότητας, σεβασμού, ομόνοιας, είναι η ικανότητα του λαού να δοξάζῃ ὅρθα.³⁵ Επισημαίνουμε εδώ πόσο συναφῆς είναι η σκέψη του με όσα διαβάζουμε στους Διογένη Λαερτιο, Γρηγόριο Νύσσης, Δίδυμο Τυφλό καὶ κατ' επέκταση στὸν Αριστοτέλη.

Φαντάζει παράδοξο, ύστερα από όσα αναφέραμε για τη χρήση καὶ τη σημασία της λέξης πολιτισμός, να δίνουμε ἐμφαση στο γεγονός ότι η νεοελληνικὴ λέξη αναγεννήθηκε κατά τα πρότυπα ενός ξενικού όρου. Ο Κοραής επισημαίνει την κριτικὴ διάθεση με την οποία αναζητεῖ στο θησαυρὸ της γλώσσας μας λέξεις κατάλληλες να αποδώσουν σκέψεις, έννοιες καὶ πράγματα σύγχρονα.³⁶ Μοναδικό μέλημά του είναι να ἐλευθερωθεῖ (τὸ γένος) ἀπὸ τὴν βαρβαρότητα, καὶ νὰ ἀναλάβῃ τὴν σοφίαν.³⁷ Επηρεασμένος από την κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ στη Γαλλίᾳ του 18ου καὶ 19ου αι. επηρέασε με τη σειρά του τη νοοτροπία καὶ τη βιοτροπία του νέου ελληνισμού.³⁸ Έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καὶ όσα γράφει ο ίδιος στην Αυτοβιογραφία του γι' αυτὴ την παλίνδρομη μετακένωση των πνευματικών καὶ ηθικοαισθητικών αξιών: Οἱ Γάλλοι, ἔως τότε, ὅμοιοι τῶν Ἀθηναίων τὴν σοφίαν, τὴν ἡμερότητα, τὴν φιλανθρωπίαν, τὴν ἐρασμιότητα, ἐκρίνοντο καὶ ἐλαφροὶ ὡς οἱ Ἀθηναῖοι, καὶ ἀξιοὶ ὅσων ἔγραψε κατὰ τῆς ἐλαφρίας ἐκείνων ὁ κωμικὸς Ἀριστοφάνης.³⁹

33. Βλ. Αριστοτέλη, *Ημικὰ Νικομάχεια* 1132α 30 διὰ τοῦτο καὶ ὀνομάζεται δίκαιον, ὅτι δίχα ἔστιν, ὥσπερ ἂν εἰ τίς εἴποι δίκαιον, καὶ ὁ δικαστὴς δικαστής.

34. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, ὁ.π. (σημ. 2), σ. 509 κ.ε. Το κείμενο προέρχεται από τα Προλεγόμενα του Κοραή στον τέταρτο τόμο της Έκδοσης των Βίων του Πλουτάρχου το έτος 1812.

35. Κ. Θ. Δημαράς, ὁ.π. (σημ. 2), σ. 343. Όλα αυτά οδηγούν στη συνείδηση του πολίτη καὶ την ευδαιμονία καὶ ἐρχονται σε αντίθεση με το γεγονός ότι ἡ εὐδαιμονία τῶν ἀπαιδεύτων ἐθνῶν στηρίζεται εἰς τὴν τρυφήν, ὁ.π., σ. 479, σημ. 1.

36. Πιστός σ' αυτὴ τὴν ἀποφῆ τοῦ Κοραής δεν γίνεται κανονοτόμος στη γλώσσα, αλλά επιλέγει κριτικὰ καὶ χωρίς μισαλλοδοξία. Βλ., επίσης, ὁ.π. (σημ. 2).

37. Βλ. ὁ.π. (σημ. 2), σ. 317.

38. Βλ. ὁ.π. (σημ. 2), σ. viii.

39. Βλ. ὁ.π. (σημ. 2), σ. κδ. Πρβ. καὶ Δημοσθένης 21,42 εἰσὶν Ἑλληνες τινὲς ἀνθρωποι οὕτως ἡμεροὶ καὶ φιλάνθρωποι τοὺς τρόπους. Ο J. H. H. Schmidt, *Handbuch der lateinischen*

Το περιβάλλον της αρχαίας ελληνικής πρότυπης πόλης αναβιώνει για τον Κοραή στο Παρίσι, το Μονπελιέ ή άλλα γαλλικά αστικά κέντρα. Οι Γάλλοι χρησιμοποιούν την εποχή αυτή τη λέξη *civilisé* για να αποδώσουν όλα αυτά τα πνευματικά, ηθικά και αισθητικά χαρακτηριστικά. Ο Κοραής ίσως ανέσυρε τη λέξη πολιτισμός από τον θησαυρό της γλώσσας μας, επειδή αντιλήφθηκε ότι ο άνθρωπος, το φύσει πολιτικὸν ζῶον του Αριστοτέλη, τότε μόνο μπορεί να αποκτήσει και πνευματική υπόσταση, όταν συμβιώσει ενεργά με άλλους σε ένα περιβάλλον ισοτιμίας και δικαιοσύνης. Επιδίωξε δηλαδή τον πολιτισμὸν τῶν Ἑλλήνων με όλους τους συνειρμούς που δημιουργεί η χρήση της λέξης σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς, χωρία των οποίων εξετάσαμε: την κοινωνική συμβίωση, την πνευματική καλλιέργεια, τον σεβασμό στον άνθρωπο, την καλαισθησία, την ισότητα, την αλληλεξάρτηση, την ευδαιμονία, ακόμη και την ευφυή ελαφρότητα του ἀστείου βίου.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΟΛΓΑ Ι. ΒΑΡΤΖΙΩΤΗ

und griechischen Synonomik, τ. III, Λιψία 1889, σ. 78, σχολιάζει τη φράση αυτή του Δημοσθένη ως εξής: «ein Zustand höherer Gesittung und Kultur, wie er sich durch bestimmte Lebensverhältnisse entwickelt». Η λέξη τρόποι δεν είναι εδώ το ἥθος, αλλά οι ανθρώπινες σχέσεις.

